

Pospíšil, Ivo

Osudové obraty do minulosti v ediční praxi české a slovenské slavistiky

In: *Česká a slovenská slavistika na počátku 21. století: (stav - metodologie - mezinárodní souvislosti)*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenka, Miloš (editor); Zelenková, Anna (editor). 1. vyd. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2005, pp. 189-204

ISBN 80-210-3898-5

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/133402>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Osudové obraty do minulosti v ediční praxi české a slovenské slavistiky

IVO POSPÍŠIL (BRNO)

I když současná literární věda, zejména v provedení některých diskursních skupin, směřuje dál od řady českých a slovenských tradic, realizujíc tak známé „shazování minulosti z parníku současnosti“, reálná ediční praxe ukazuje naopak na četné návraty. Více plurality je právě v návratech literárněvědných, i když ani zde jistě nejde o úplné panoráma. Důvody těchto návratů bývají různé:

1. Nejpragmatičtější bývá snaha posílit návratem k autoritě minulosti současnou pozici oboru nebo určité badatelské školy;
2. Součástí konglomerátu důvodů bývá i pietní připomenutí, příležitost k vzpomínkám žáků a rekapitulace vývoje oboru či akademického učiliště jako celku;
3. Často to bývá i svého druhu rehabilitace někoho pozapomínaného a současně zdůraznění více či méně aktuálního tematického a metodologického dědictví.

Většinou jsou to však důvody všechny a možná ještě další. Ale jeden důvod – často skrytý, ponorný, méně uvědomovaný – provází tato setkání konstantně: to, co nás podvědomě pudí k ohlédnutí do minulosti, je především nespokojenost se současností, snaha oživit ji časově vzdálenějšími inspiracemi, někdy i snaha ukázat jejich velikost oproti dnešnímu – jak se nám může zdát – méně velkolepému stavu, minulostní noblesu oproti současným batrachomyomachiím ve sklenici vody; může to být však i poukázání na to, že vždy byly nějaké problémy a že i naši velcí předchůdci měli své potíže a slabiny. Takové ohlazení je už samo o sobě plodné, neboť ukazuje schopnost sebereflexe: všimněme si, v našich dějinách byla období dlouhého „bezčasí“, ale také že v posledních letech se ohlížíme často.

Například velkých osobností Masarykovy univerzity bylo mezi filology v meziválečném období i později celá řada: Roman Jakobson, Frank Wollman, Sergij Vilinskij, Bohuslav Havránek, Josef Kurz, František Chudoba, František Trávníček, Antonín Beer, František Novotný, Prokop Haškovec, Otakar Levý, Karel Štěpaník – uvádíme opravdu jen některé. Ti uchopovali svůj předmět s razancí jim vlastní, ať jim to diktoval vrozený

konzervatismus, nebo naopak dynamické novátorství: ostatně složitá, ostrá a značně konfliktní byla například procedura Jakobsonovy habilitace, kde se jako v kapce vody zračí v českém prostředí typický komplex otázek vědeckých, ale také politických. Tu i onde tu trůní český pozitivismus, jenž nám kdysi ve své monografii brilantně přiblížil dnes již zesnulý brněnský filozof Jiří Cetl¹, pak ovšem duchověda spjatá s psychologismem, intuitivismem croceovského ražení, ve stylu s esejismem, ale také funkčně synchronní imanentní metody formistické či formalistické a posléze strukturalismus: zajímavé je sledovat, jak se v našem středoevropském kadlubu, našem *melting potu* tvarovala třeba původní východiska imigrantů typu Romana Jakobsona, Sergije Vilinského nebo Nikolaje Trubeckého. Jestliže jsme nyní často svědky příliš jednoznačné orientace na určité metody, minulost ukazuje spíše na široký až eklektický záběr.

Rád bych tu ukázal na několik příkladů obnoveného edičního zájmu o literárněvědné badatele, kteří jsou všichni spojeni s naším kulturním prostorem a jejichž oborem je slavistika v širokém slova smyslu.

Prvním je slavista, bohemista, polonista a především literární komparatista Karel Krejčí (1904-1979). Již jeho rodový původ byl úctyhodný: jeho blízkými příbuznými (strýci) byli jak filozof František Krejčí (1858-1934), tak germanista Jan Krejčí (1868-1942) a další vědci a umělci. Studoval bohemistiku, germanistiku a polonistiku na Univerzitě Karlově (mezi jeho učitelé byli M. Szyjkowski, J. Máchal, ale také O. Fischer), několik stipendijních pobytů absolvoval na polských univerzitách. Zajímavý byl jeho vývoj politický, ideologický a metodologický (svobodný zednář, tendování k sociologickému pojetí literatury vrcholící vydáním hutných skript, v podstatě kulturněhistorický přístup, jímž literaturu včleňoval do celkového kulturního proudění): kromě přísně vědeckých spisů zasahoval i do popularizace vědy na stránkách literárních časopisů a v kulturních rubrikách některých liberálněji založených deníků. Zanechal po sobě klíčová díla důležitá pro pochopení a české přijetí polské literatury, pro česko-polské vztahy, slovanské literatury a postavení české literatury v kulturním světě. Jeho metodu nelze charakterizovat jednoznačně: dobově se proměňovala a vychylovala takřka dílo od díla, ale jejím konstantním prvkem byla citlivost k společenské atmosféře i k tvaru artefaktu.

K. Krejčí byl především literární historik, který se uměl vcítit do kulturní a ideové atmosféry doby: v tom navazoval na německé inspirace typu *Ideengeschichte*: odtud směřoval k psychologii tvorby, ale hlavně k jejímu dobovému zakotvení a k její sociologii. Tím se stával nejen historikem

¹ J. Cetl: Český pozitivismus. Brno 1981.

polské a české literatury a slovanských a evropských literatur obecně, ale také jejich teoretikem, komparatistou a genologem.

Všechny tyto vlastnosti plně uplatnil ve svém vědeckém díle, studiích i drobných příspěvcích a glosách, stejně jako v obsáhlých monografiích. Umné propojení literární historie a teorie je pro něho charakteristické: nejprve na ploše bilaterálního srovnávání, později na širším podloží slovanských a evropských literatur. Na počátku jeho tvorby (debutoval 1925) stojí články politického zaměření o citlivých otázkách polsko-slovanských (*Piłsudski a Rusko, Poláci v Čechách v době povstání listopadového a „Velká emigrace“, Polské a české bajky B. Paprockého*), z nichž některé využil i při koncipování své první velké monografie *Polská literatura ve věrech revoluce* (1934, přeprac. 1949), stejně jako v didaktickém *Přehledu nové polské literatury* (1937). Pozoruhodným textem je jeho *Sociologie literatury* (rozmnož. 1944), kterou jsem měl tu čest s kolegou Milošem Zelenkou roku 2001 reeditovat s rozsáhlou úvodní studií, na niž tímto odkazuji.² Tam jsme se dotkli mimo jiné metodologické reflexe v jeho pozdějších studiích o sociologické funkci jazyka (*Jazyk ve vývoji společnosti. Studie ze sociologie spisovného jazyka*, 1947) a srovnali jeho sociologické pojetí literatury s dobovými českými koncepcemi A. I. Bláhy nebo E. Chalupného, aniž bychom ignorovali světový vývoj sociologismu ve Francii, Rusku a jinde.

Sociologie literatury (1944, nově 2001) koncentruje komparativní a literárněhistorické zaměření svého tvůrce, který jako slavista přihlíží hlavně k slovanským literaturám. Právě plodné propojení otázek sociologie a srovnávací literární vědy umožňuje přesah k interdisciplinárním dotykům, které směřují k eliminaci vyhraněných teoretických doktrín. Krejčího požadavek imanentního rozboru uměleckého díla „o sobě“ neznamená výlučnost estetického hlediska (ačkoli estetika je zde sociologii dočasně nadřazena), ani izolaci literárních jevů od ostatních kulturních a společenských řad; obdobně do systému literární sociologie badatel tradičně včleňuje pasáž o literárních vlivech či reflexe o vztahu literatury národní a obecné (světové). Ačkoli např. v tradiční sociologii vrstva představuje sémanticky komplikovanější pojem než třída, Krejčí zavádí vedle literatury

² Karel Krejčí: *Sociologie literatury*. Editoři: Ivo Pospíšil – Miloš Zelenka. Vychází ve spolupráci Ústavu slavistiky a Literárněvědné společnosti AV ČR. Masarykova univerzita, Brno 2001. Úvodní studie: *Souvislosti sociologického přístupu k literatuře a komparatistické impulsy Karla Krejčího v meziválečném období: na pomezí sociologismu a strukturální estetiky*, s. 5-32 (Ivo Pospíšil - Miloš Zelenka). Zde další sekundární literatura ke Karlu Krejčímu.

proletářské pojem inteligence a její specifické literární tvorby. Střízlivě psychologizující výklady zase uplatňuje v kapitolách o literárních typech, módě a povaze pojednaných jako svébytné estetické reakce podmíněné sociálně historickým kontextem a „otevřeností“ recepční sféry.

Mimofádný význam v *Sociologii literatury* mají pasáže týkající se prostorového aspektu literatury související např. s pojmem „literatura koloniální“ apod. Krejčí se tu dotkl dnes vysoce aktuální problematiky geografické vztahovosti světové literatury a polohy jednotlivých národních literatur, jak o nich v jiné souvislosti hovoří moderní komparatistika překračující své tradiční horizonty. Druhým okruhem, který se týká neobyčejně aktuálních témat dneška, jsou pasáže o triviální literatuře a kýči, v nichž Krejčí prokázal schopnost jemného rozlišení a nenormativního přístupu k „nižším patřům“ literatury právě tím, že zde pružně využil sociologického pohledu a tyto jevy také sociologicky vyložil a jejich existenci zdůvodnil. Současně upozornil na jejich nezastupitelnost v cirkulaci světové literatury a na jejich schopnost přesouvat se do „pater vyšších“, tj. esteticky hodnotnějších.

Druhým, o něhož se v poslední době vzvedl zájem rovnou ve třech zemích – kromě té, v níž prožil většinu života, i když její občané byli těmto aktivitám hodně blízko – je Frank Wollman (1888-1969).

Frank Wollman, dlouholetý profesor srovnávacích dějin slovanské literatury a lidové slovesnosti, redaktor časopisu *Slavia*, kolega J. Mukařovského, R. Jakobsona a R. Wellka z Pražského lingvistického kroužku, člen Slovanského ústavu v Praze,³ podnětně zasáhl do řady oblastí: do teorie komparatistiky a literatury, do historie slavistiky a srovnávacích dějin slovanských literatur, do literárněvědné folkloristiky a teatrologie, mj. systematicky pěstoval i prózu, cestopisy, dramata a básně. Svár umění a vědy, slovesný dualismus jeho tvůrčích aktivit, jej ostatně provázel celý život. Po studii na Filozofické fakultě Karlovy univerzity v Praze 1907-1911, odešel na jednorozční stáž do Berlína, působil v Bratislavě, ve věku čtyřiceti let získal řádnou profesuru a vrátil se zpět do českých zemí: od roku 1928 až do své emeritury v roce 1959 působil s výjimkou válečného přerušení především na brněnské Filozofické fakultě a po roce 1945 částečně i na Karlově univerzitě v Praze. V otcových šlépějích slavisty a komparatis-

³ Srv. *Frank Wollman (1888-1969). Personální bibliografie*, zpracovala J. Purketová, Brno 1992. dále Krystýnek, J.: *Osobnost a dílo Franka Wollmana (K nedožitým devadesátinám)*, *Slavia* 47, 1978, č. 2, s. 113-121. Mikulášek, M.: *Čas analýz a syntéz. Badatelská osobnost a literárněvědná metodologie Franka Wollmana*. In: *Slavia (Praha)* 4, 1988, s. 338-346. *Litteraria Humanitas II*. Brno 1993.

ty úspěšně kráčí Slavomír Wollman (nar. 1925), v letech 1988-1993 předseda Mezinárodního komitétu slavistů; obdobně Wollmanův slovenský aspirant Anton Popovič (1933-1984) se na přelomu 60. a 70. let spolu s Františkem Mikem stal spoluzakladatelem tzv. nitranské školy literární komunikace.

Badatel představoval na rozdíl od estetického strukturalismu J. Mukařovského eidografický, tvaroslovně orientovaný strukturalismus, který s odvoláním na husserlovskou fenomenologii eidós (=tvar) pojímal jako obecnou, zákonitou a vědecky hodnotnou podstatu abstrahovanou ze zkoumaného jevu. Wollman se zde podnětně inspiroval komplexní analýzou slovesného tvaru a vrstevnatou výstavbou uměleckého díla formulovanou polským filozofem a estetikem R. Ingardenem v práci *Das literarische Kunstwerk* (1927). Svou metodu nazýval „srovnávacím strukturalismem“ založeným na „historicko-srovnávacím studiu slovanských literatur“.

Tyto teoreticko-metodologické zásady Wollman poprvé prakticky demonstroval v *Slovesnosti Slovanů* (1928) a dále v řadě prací, z nichž z meziválečného období připomeňme alespoň v Brně vydanou polemiku *K metodologii srovnávací slovesnosti slovanské* (1936).

Téma poslední knihy Franka Wollmana (1888-1969) *Slavismy a anti-slavismy za jara národů* (1968) by bylo možné atraktivně označit jako „Když světem obcházelo strašidlo panslavismu“; kniha je v úvodu datována květnem 1965 a věnována osvobození z „fašistického jha“; je příznačné, že vlastní samostatný dedikační list byl z jediného exempláře knihy v Ústřední knihovně Filozofické fakulty a Fakulty sociálních studií v Brně vytržen: snad i to dokládá žhavost problematiky v jejím politickém přesahu i ve vztahu k osobnosti autora. I když dnes slovanství, slavjanofilství, panslavismus či slovanská vzájemnost již nehýbou světem v takové míře jako v 19. století, jejich skrytá brizantní síla je stále znát.⁴ Stejně jako významná díla autora této knihy, Bratislavana, Brňana a Pražana, zakladatele pražsko-brněnské komparatisticko-genologické školy: dokládají to ostatně jeho nové zahraniční (německá a slovinská) edice⁵, k nimž organicky patří

⁴ Mareš, M.: *Slovanství a politický extremismus v České republice*. In: Středoevropské politické studie - Central European Political Studies Review, zima - winter/1999, 1, s. 19-36. Viz k tomu naši studii *In margine tzv. slovanství (Na okraj studie Miroslava Mareše Slovanství a politický extremismus v České republice)*. Středoevropské politické studie - Central European Political Studies Review, číslo 1, ročník iii., zima 2001, issn 1212-7817 - [part 1](#), volume iii., winter 2001, issn 1212-7817. www.iips.cz/seps.html

⁵ Frank Wollman: *Die Literatur der Slawen*. Herausgegeben von Reinhard Ibler

i vydání slovenských lidových pohádek z bratislavského výzkumu F. Wollmana a jeho žáků;⁶ snad se k nim po mnoha letech konečně přidá i česká edice tak, aby se alespoň v tomto případě vyvrátilo rčení, že doma není nikdo prorokem. Právě v popisném a dedikačním úvodu definuje Wollman svou metodu jako analytickou a konfrontační („Sama problematika v té době by se stručně dala shrnout třemi hesly: pangermanismus – panslavismus - austroslavismus. Ale jsou tu už různé formulace slovanské ideologie, tedy slavismy, a jejich protiklady, které zvu krátce antislavismy, protože zde běží už také druhdy o formulace určitých ideologií. Dokumentační analytická forma a konfrontace vyplývá ze samého předmětu této práce.“⁷). Wollman se v této knize vrací k dominantě svého díla, již od počátku bylo pnutí či oscilace mezi ideologií a tematologií (Stoffgeschichte) na straně jedné a morfologií, eidologií či eidografií (jak je sám nazýval), tedy strukturním přístupem na straně druhé. Návrat k Ideengeschichte v duchu moskevského (1958) a sofijského (1963) sjezdu slavistů, jak to proklamuje hned v úvodu, je nanejvýš zajímavý i proto, že bezprostředně navazuje na jeho mezinárodně poměrně hojně reflektovaný spis *Slovanství v jazykově literárním obrození u Slovanů* (Praha 1958).

Jožem Plečnikem slovinsko-českých vztahů ve filologii je **Matija Murko** (1861-1952)⁸ a jeho tvorba lingvistická i literárněvědná, jež vy-

und Ivo Pospíšil. Aus dem Tschechischen übertragen von Kristina Kallert. Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen. Herausgegeben von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler, Bd. 7. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2003. Frank Wollman: *Slovenska dramatika*. Prevedel, uvod in opombe napisal ter seznam slovenskih gledaliških iger sestavil Andrijan Lah. Slovenski gledališki muzej, Ljubljana 2004. Viz rec. Wollmanovo slovinské drama slovinsky (Helena Poláková), *Slavica Litteraria*, X 8, 2005, s. 212-213.

⁶ *Slovenské ľudové rozprávky I. Výber zápisov z rokov 1928-1947*. Zapisali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského v Bratislave pod vedením profesora PhDr. Franka Wollmana. Stredné Slovensko. Ed. B. Filová a F. Gašparíková. Veda, Bratislava 1993. *Slovenské ľudové rozprávky II. Západné Slovensko*. Ed. a ved. red. V. Gašparíková. Veda, Bratislava 2001. *Slovenské ľudové rozprávky III. Východné Slovensko*. Ed. a ved. red. V. Gašparíková. Veda, Bratislava 2004. Viz rec. a zprávu o prezentaci *Komparatívne štúdium rozprávky v medziliterárnom kontexte* (Anna Zelenková), *Opera Slavica*, 2005, č. 3, XV., s. 36-39.

⁷ F. Wollman: *Slavismy a antislavismy za jara národů*. Academia, Praha 1968, s. 5.

⁸ Jože Plečnika vyzval T. G. M., aby se stal architektem pražského hradu, Matiju Murka, tehdy profesora v Lipsku pozval, aby se stal profesorem UK v Praze

plyvá ze synkretické povahy jeho díla, z jeho filologického základu jako staré jednoty jazyka a jeho esteticky hodnotných produktů.⁹

Murko jako badatel vycházel ze studia jazyka a jeho produktů, tedy především literatury, a to jak v širokém, tak v úzkém slova smyslu: navažoval vlastně na koncepce, které například v českém prostředí prezentovali Pavel Jozef Šafárik a Josef Jungmann a které František Palacký rozšířil o obecnou a národní historiografii. V Murkově době se ovšem stará filologie již zřetelně rozpojila a bylo to zejména od sklonku 19. století v době převažujících duchovědných, psychologických a intuitivistických metod, kdy se tak dělo s obzvláštní intenzitou. Jelikož spojení filologie bylo již tehdy v původní podobě neúnosné, vybírá si Murko ty oblasti, v nichž je nejfunkčnější tehdy a vlastně dodnes: folklór a starší vývojové fáze umělé literatury. Takto ostatně postupoval i jeho předchůdce, lingvista A. A. Potebňa vycházející ze zárodků psycholingvistického myšlení a ve svých přednáškách zkoumající především folklór. To mělo hned dva důvody: jednak se filologická jednota ve folklóru stále funkčně realizovala, jednak od folklóru a jeho jednoduchých tvarů mohl lépe vyjít k teoretickým zobecněním. Murko tedy znovu potvrzuje – zdá se – obecněji platnou zákonitost, že teoretici literatury se často vyvíjeli ze studia starších vývojových fází literatury (A. Potebňa, M. Bachtin, D. Lichačov, J. Hrabák, v jistém ohledu R. Jakobson, R. Wellek i sám J. Mukařovský), na nichž mohli jednodušeji a názorněji ukázat svá teoretická východiska a průkazněji manifestovat a verifikovat své závěry.

(pak se stal také předsedou nově založeného Slovanského ústavu).

⁹ Odkazujeme tu na nejnovější murkovský sborník a naše studie: *Matija Murko v myšlenkovém kontextu evropské slavistiky. Sborník studií*. Eds: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Slavistická společnost Franka Wollmana se sídlem v Brně, Ústav slavistiky FF MU v Brně, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Ljubljana. Brno 2005.

I. Pospíšil – M. Zelenka: *Matija Murko, evropské myšlení a „třetí cesta“ slavistiky*. In: *Matija Murko v myšlenkovém kontextu evropské slavistiky. Sborník studií*. Eds: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Slavistická společnost Franka Wollmana se sídlem v Brně, Ústav slavistiky FF MU v Brně, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Ljubljana. Brno 2005, s. 3-7. I. Pospíšil: *Matija Murko a vybrané problémy literární vědy*. In: *Matija Murko v myšlenkovém kontextu evropské slavistiky. Sborník studií*. Eds: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Slavistická společnost Franka Wollmana se sídlem v Brně, Ústav slavistiky FF MU v Brně, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Ljubljana. Brno 2005, s. 46-53.

Murko vychází v podstatě – jak již uvedeno - z tzv. filologické metody, tj. ze zkoumání a analýzy textu především jako jazykového, stylistického a žánrového tvaru: obsahovou složku artefaktu zkoumá jako *Ideengeschichte*. V tom je jeho přístup ani ne tak eklektický jako pružný, flexibilní, „měkký“, odmítající „tvrdé“ doktrinární přístupy vlastní někdy některým technologickým metodám 20. století, které je ovšem současně schopen dílem integrovat do svého systému. Schopnost spojit tradiční německé tvarové či formistické přístupy s *Geisteswissenschaft* a *Ideengeschichte* mu umožnila lépe naslouchat také tomu, co uviděl při svém studijním pobytu v Rusku.

Murkovo dílo se vyvíjí v tematických a metodologických clusterech: romantismus – folklór a lidová epika - stará literatura – ideografie, resp. Slované a evropská civilizace. Je tedy Murkův tematický a metodologický záběr vycházející z různosti postupů, tematické pestrosti, ale současně jakési kompaktnosti a komparativního začleňování slovanských duchovních produktů do širších, evropských celků v mnohém inspirující. V jistém smyslu to platí i o jeho rané knize o německých vlivech na počátky českého romantismu (Romantik).¹⁰ V knize z roku 1897 ukázal na klíčový význam romantismu pro slovanskou kulturu obecně a literaturu zvláště. Pochopil český romantismus jako přímou reflexi německého vlivu jak již v první, úvodní kapitole, kde mluví o jižních Slovanech, tak později, kdy je řeč o českém romantismu a národním hnutí (*Die „patriotische“, das ist romantische Schule*). Zde by se slušelo zastavit u pojmu „vliv“ (Einfluss, influence), totiž u toho, zda je opravdu jen znakem minulostního, pozitivistického, mechanického, ponejvíce europocentrického myšlení nebo přece jen reflexi určitých faktů, které umožňují mluvit o silném či slabším působení těch či oněch literatur. Doporučoval bych restituci těchto úvah ve smyslu síly tzv. poetologického impulsu: některé literatury jich pro světové písemnictví vydaly více, jiné méně: to nijak neoslabuje význam slovanských literatur, ale zachycuje reálné procesy. Ostatně poetologický impuls přímo předpokládá nikoli mechanické přejetí, ale tvůrčí zpracování a transformaci, což se ovšem běžně dělo. Stojí tedy za to murkovský pojem „vliv“ v novém pojetí počátku 21. století znovu promyšlet a konfrontovat s A. Veselovským a zejména D. Ďurišinem.¹¹

¹⁰ Matthias Murko: *Deutsche Einflüsse auf die Anfaenge der boehmischen Romantik. Mit einem Anhang: Kollár in Jena und beim Wartburgfest*. Verlags-Buchhandlung „Styria“, Graz 1897.

¹¹ D. Ďurišin a kolektiv: *Osobitné medziliterárne spoločensvá I-VI*. Bratislava 1987-1993.

D. Ďurišin: *Čo je svetová literatúra?* Bratislava 1992. Viz také I. Pospíšil: *Slavis-*

Edice rukopisných pamětí českého literárního historika a politika **Alberty Pražáka** (1880-1956) *Politika a revoluce*¹² je návratem k hodnotám, které mohou být chápány jako kontroverzní, ale které nelze ani zpochybnit. Současně jsou paměti svého druhu kronikovým záznamem určitého výseku dějin, souboru událostí a jejich interpretace a výrazně ideologickým obrazem líčených epizod.

Z genologického hlediska se tedy nacházíme na průsečíků žánrových trsů, které se obvykle pojmenovávají konvenčně, užívají se promiskue a není zcela jasné, jaké jsou jejich hranice. O tom svědčí takřka všechny dostupné studijní pomůcky slovníkového typu, kde se tyto typy prózy prostupují.¹³ Jde především o memoáry, kroniku či románovou kroniku, autobiografii, literaturu faktu či dokumentární prózu: v každém případě jde v obecné rovině o literaturu v širokém slova smyslu, tedy na pomezí věcného a krásného písemnictví. Věcnost se v Pražákově práci projevuje především sledováním historických událostí, reálných dějů a reálných postav a jejich konání; estetická hodnota obvykle vzniká v popisech smyslově konkrétních epizod všude tam, kde jde o jedinečný zážitek, kde se využívá poetiky ozvláštňování a emocionálního uchopení skutečnosti. Vlastnosti žánrově smíšeného textu si paměti uchovávají do poslední řádky proplétající vypravěčovo curriculum vitae s válečnými událostmi, setkáními, dokumentárními záznamy a volnými reflexemi.

Sjednocujícím elementem textu je postava auktoriálního vypravěče, univerzitního profesora, který před čtenářem vyrůstá z jednotlivých líčení, idealizovaný osvícenský badatel přesvědčený o užitečnosti své koncepce čechoslovakismu, trpělivě o ní přesvědčující všechny kolem a současně trpící svými neúspěchy. Z tohoto pohledu jsou paměti labutí písní jedné společenské a národní podoby a textem o soumraku jednoho typu státu. Tím text nabývá výrazně existenciální polohy, stává se emblematickým líčením pomijivosti lidského života a lidských představ v permanentně se měnícím světě, sugestivním obrazem mýjení, neporozumění, deziluze a

tika na křižovatce. Brno 2003.

¹² Albert Pražák: *Politika a revoluce. Paměti*. Eds: Miloš Zelenka – Stanislav Kokoška. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Výzkumné centrum pro dějiny vědy AV ČR, Academia, Praha 2004, vědec. red.: Ivo Pospíšil. Viz zde také studii *Literární historik Albert Pražák (Paměti jako poetika povinnosti a deziluze)*. In: Albert Pražák: *Politika a revoluce. Paměti*. Eds: Miloš Zelenka – Stanislav Kokoška. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Výzkumné centrum pro dějiny vědy AV ČR, Academia, Praha 2004, s. 163-190. Spoluautor: Miloš Zelenka. Moje partie, z níž tu vycházíme, je na ss. 177-190.

¹³ Viz např. *Slovník literární teorie*. Praha 1977.

nemožnosti vstoupit dvakrát do téže řeky. Pražák tu vytváří postavu vypravěče jako stoického hrdiny, který si je vědom své povinnosti, jejímž naplněním jeho úloha končí. Jako by tu zaznívalo ono lucemburkovské „ich dien“, visící dodnes jako rytířská trofej na bráně caernarvonského hradu ve Walesu: člověk, který tone v proudu nelítostně plynoucího času, jenž nelze zvrátit, člověk, který jako by odmítá bezcharakterní kličky soudobé politiky, který zjevně neporozuměl novým proudům a říká jim - byť váhavě a nebojovně - své zdrženlivé ne.

Má tedy text Pražákových pamětí nejen svou dokumentární a esteticky výraznou linii, ale je také nesen silou nostalgie po průkopnických časech budování státu, po iluzích, které byly postupně drceny nacionalismem, odštěpenectvím a vlastní neobratností. Historické pojmání tohoto textu může být velmi kritické, lze upozorňovat na nepřesnosti, ale pro literaturu jsou cenné tím, že vytvářejí komplexní obraz autorského vypravěče a jeho implicitní i explicitní hodnotová měřítká a prozrazují svou stylizaci, výběrem faktů a celkovou artikulací nejnítější záhyby jeho duše i s jejími iluzemi. Současně se tu autorský vypravěč projevuje jako objektivizující pozorovatel ostrého vidění, jako mistr náznakovosti a bedlivý analytik, který se nebrání ani deziluzivním výkladům, jejichž kvantum s přibývajícím textem houstne.

Základním strukturním principem výstavby Pražákových pamětí je rozpor mezi vzestupnou, optimistickou linií vyprávěných epizod směřujících k porážce Německa a fašismu a sestupnou, pesimistickou linií vlastního Pražákova života a jeho osudu v tomto dějinném pnutí: postupně se stále více odhaluje, že se autorský vypravěč se svou dobou mýjí, že marně přikládá prvorepublikánská měřítká na nové skutečnosti, že jeho pojetí politika-gentlemana a univerzitního profesora neobstojí před brutalitou nových pánů, kteří již vytvářejí nové struktury zásadně narušující původní prvky předválečné státní budovy. Soumrak Pražákových idejí, vědomí nelítostně plynoucího času a konec jedné časové řady spjaté s jeho životním usilováním je patrně nejdrastičtějším ponorným proudem pamětí.

Tato základní kontura je zaplněna pestrým vějířem témat. Na prvním místě stojí autobiografická linie vlastního života, silná zvláště na počátku, ale de facto útržkovitě prostupující celý text. Nejde však jen o deskriptivní líčení: vše je teleologicky vztaženo k politice a základnímu národnímu politickému vědomí.

S autobiografickou linií je úzce spjato dominantní téma Pražákova života i jeho pamětí, a to téma Slovenska a Slováků. Je to téma bolestné, prostupující celým textem a slábnoucí s pokračující likvidací koncepce čechoslovakismu. Roku 1918 se autor dává do služeb Ministerstva školství a

jeho slovenského odboru, který vedl Jaroslav Vlček. Je to zároveň nejhořčí téma Pražákova textu: podle vlastních slov vycházel z toho, že státy se udržují tím, z čeho vznikly, a odtud vyplývala, jak sám uvádí, jeho „tuhá československost“. První stránky pamětí, kde se Pražák zevrubně zabývá právě slovenskou otázkou, obsahují zajímavé údaje, třeba to, že mu radili, aby na bratislavské univerzitě habilitoval jen ty, kteří cítí československy, aby je československy „přežehli“, jak to dělají v Římě kardinálům. Současně ukazuje, že pro republiku a její další existenci měly klíčový význam tyto otázky: česko-německé pohraničí a Slovensko. Při stovkách extenzí v Bratislavě i jinde dochází Pražák k tristnímu závěru: „*Připadalo mně to někdy tak, jakoby na sníh zasvítilo slunce. Sníh po tu dobu, co jsem mluvil, roztával, ale pak byl chladným sněhem dál. Kdykoli jsem mluvil na veřejnosti nebo v soukromí, uznávali Slováci, že jen společně se udržíme, když jsem poodešel, odlučovali se a trvali na izolaci.*“ V tomto smyslu se vypravěč ani nedívá, že Slováci byli rádi, když z Bratislavy odešel. Pražák jako bedlivý pozorovatel a citlivý analytik si také povšiml podezřelých styků slovensko-polských a slovensko-chorvatských, které stály u počátků bortící se stavby nástupnických států. Brilantně tu jemnou stylizací vystihl především slovenskou ambivalenci ve vztahu k společnému československému státu, její pragmatický rozměr. Tato pozorování se bohužel nestala a ani nemohla stát východiskem politiky nových vlád po roce 1945, kdy se iluze „československosti“ - alespoň ve státní dimenzi - nadále pěstovala, i když byla v podstatě mrtvá. Z tohoto hlediska se rozpad státu v roce 1993 jeví jako zcela přirozené a vývojově odpovídající vyvrcholení odvěkého trendu česko-slovenských vztahů, jakkoli bolestné.¹⁴

Pozoruhodnou metodou Pražákových pamětí je volná, chladná narace, v níž jsou sdělovány některé podstatné skutečnosti jen jakoby mimochodem, in margine. Takto napůl skrytě je zde přítomno zednářství a rotariáni, kteří však podle Pražáka za německé okupace selhali. Jen mimochodem se

¹⁴ V současné době (2002) - dvanáct let po rozpadu společného státu - se tato ambivalence jen potvrzuje. Na Slovensku je nyní zvykem začínat konverzaci s Čechy konstatováním, že se stát rozpadnout neměl, že to udělali svévolně politici bez referenda, které by jistě rozpad státu nepodpořilo. Takto zahájila debatu se mnou i jedna starší slovenská učitelka v kupé vlaku v létě 2002. Když jsem jí na otázku, co čtu, odpověděl, že jde o právní text, ihned reagovala tak, že kdysi právo vůbec neplatilo, dokonce věšeli i prezidenty (narážka na popravu J. Tisa), pak vzpomněla na krásné prvorepublikové čítanky s obrázky Moravy a Čech, ale vzápětí dodala něco nepěkného na adresu českých učitelů na Slovensku. Tato povrchová ambivalence a současně umění skrývat negativní vztah mi připomněly Pražákovu metaforu o tajícím a tuhoucím sněhu.

dovídáme o Pražákových zahraničních stycích, vidíme ho procházet politickými salony nenásilně konverzujícího na univerzitách i jinde. Zde se Pražák jeví jako vynikající barometr politických posunů: sleduje, kterak se ostře měnil postoj Poláků k Československu, jak se na univerzitách ve střední Evropě i ve Skandinávii mluvilo o potížích nového státu s Němci, všude se ironicky naráželo na Slováky, Rusíny, Maďary a Poláky. Zdá se, že Pražák velmi přesně postihl, že se Československo stalo již na počátku 30. let terčem všeobecné nenávisti evropských států: to ostatně do jisté míry vysvětluje i postoje kolem Mnichova a později. Tyto postřehy jsou v pamětech podány literární formou, nenápadně, ale o to citlivěji. Nejsou založeny na striktní politologické analýze, neuvádějí se tu ani žádné další argumenty: tato tendence posiluje význam Pražákova textu jako esteticky a intuitivně relevantní reflexe situace předválečného Československa, v jistém smyslu přesnější než analýzy profesionálních politiků a žurnalistů. Pražákovou výhodou je to, že se dokáže důsledně stylizovat do „nepolitického politika“, člověka, který s politikou zachází, ale který ji současně vnímá jako filolog, historik apod. poněkud z boku: na jedné straně je Pražák politický aktér, na druhé postranní divák, který do politiky pouze zasahuje a její projevy bedlivě a citlivě pozoruje. To mu umožňuje rezignovat na jakoukoli diplomatičnost a zastírání, faleš a skrývání skutečných názorů: jeho cit a intuice mu pomáhají uhadovat skryté záměry a zachytit i jemné posuny; zcela otevřeně mluví např. o úloze katolické církve, přesně popisuje svůj vztah ke komunismu, bolševismu a československým komunistům: odmítá radikální revolučnost, je zastáncem postupných socializačních kroků, současně se však zastává těch spisovatelů-komunistů, kteří byli za první republiky perzekvováni pro své přesvědčení (Olbracht, Malířová, mj. také podpořil prof. Chlupa, když jeho profesura uvízla kvůli podezření z bolševismu). Vystává před námi postava člověka, který udržoval různorodé styky a vztahy, jako umírněně levicového intelektuála, jenž díky svému akademickému postavení měl možnost nahlédnout do „kuchyně“ řady politických směrů.

Tok vyprávění se po líčení Mnichova a druhé republiky začíná drobit do desítek zajímavých miniportrétů významných lidí té doby. Ani zde neztrácí Pražák svůj esprit a smyslově konkrétní objektivitu, nedává se odvléci svými idejemi: na jedné straně otevřeně v podobě rozsáhlých digresí vykládá své názory, na druhé však jakoby nezúčastněně líčí to, co viděl, smyslově konkrétní detail, aniž by jej zpětně ideologicky přibarboval.

Tu přichází nové Pražákovo téma, a to téma druhorepublikové a proktorátní Prahy. Děj těchto pasáží se odehrává především v pražských kavárnách, kde se setkávají různé skupinky českých intelektuálů napodobují-

cích mafie z první světové války, navazují se různá spojení, dávají se zpravodajské úkoly apod. Tato Praha v jakémsi barokním šerosvitu je líčena jako bašta kultury a jako sjednocená tvrz. Přitom autor zaujímá jasné stanovisko ke konkrétním osobnostem a událostem, které zažíval: charakteristický je například jeho odsudek Nejedlého vztahu k Talichovi.

Na téma okupační Prahy navazuje pak téma intelektuální konspirace, které kulminuje na počátku Pražského povstání. Je to soubor momentek, útržků rozhovorů, v nichž vystupují takřka všechny důležité postavy českého intelektuálního života té doby včetně Václava Černého a Viktora Felbra: jsou to namnoze tajemné situace, které nemají vyústění a můžeme se jen domýšlet, zda líčená konspirace nebyla jen naivní hrou nebo dokonce provokací. Tento chaotický rej vrcholí scénou s gestapem, které Pražák hledal v srpnu 1943, a Pražákovým přihlášením se na gestapu: ukazuje na paradoxní peripetie lidských osudů a spletnice náhod; sám se nedobral právě příčiny (Felbr, hovory se Z. Němečkem, rozhovory s italským slavistou prof. Ettorem Lo Gatto aj.).

Významovým vrcholem textu je pak líčení Pražského povstání. Podstatná je již předehra a také to, že předchozí „konspirace“ měla své důsledky. Paměti A. Pražáka reflektují události, jak je viděl vypravěč, tedy se všemi protimluy, s úlohou zkomírající protektorátní vlády, s vlasovci i s pozicí wehrmachtu a SS, kde Pražák jemně diferencuje: ukazuje nám v praxi, která memoárová literatura aspirující na funkce informativní, ale také estetické dokáže promlouvat smyslově konkrétně, nikoli schematicky a ideologicky o událostech a osudech, jak se dokáže vyhnout konstrukcím ex post. Právě v tom se dějiny bohužel opakují, jejich vítězové tvarují reálné události do podoby ideologických bloků - to se dělo včera, děje se dnes a bude se dít jistě i zítra. Literární svědectví má proto takovou hodnotu, že jeho dominantou je nikoli ideologická a historická konstrukce, ale antropologická, existencialní dimenze člověka a světa. V tom - při vši historické konkrétnosti - jsou Pražákovy memoáry cenné tím, že překračují svou dobu a míří do budoucna.

Je to jistě i tím, že si jejich autor uvědomoval soumrak jednoho státního útvaru, jeho konec a deziluzi z nenaplnění vlastních představ i své postavení outsidera dějin, nenávratnosti času a konce jedné časové řady. Po líčení nebezpečných situací v Pražském povstání i jemné, historicky konkrétní polohy tohoto činu a jeho místní a časové dynamiky tváří v tvář novým ideologickým konstrukcím vítězů je tu již konec války, příjezd prezidenta Beneše a košické vlády. Rozpor je již zcela zřetelný. Muž, který jednal s německými mocipány v Praze, choval se namnoze přátelsky k členům protektorátní vlády, volal o pomoc Sovětskou armádu a děkoval

vlasovcům, byl vystaven ostré kritice. Silná jsou místa, kde se líčí ohrožení na konci povstání, kdy se osvoboditelé k Praze pouze přiblížili: tady se hráli - přes rozkazy - rozhodující úlohu vlasovci.

Nejčtivějšími pasážemi memoárů jsou partie o tragickém vrcholu povstání a pak o osvobození. Pasáže explicitu paměti se týkají jednak příjezdu košické vlády, jednak prezidenta republiky. Již tu autor předvídá budoucí tragédii: jednak uzurpátorský postup košické vlády, která soudí ty, kteří žili v protektorátu (již zmíněná epizoda Nejedlého a Talicha), jednak bezmoc prezidenta, který si sice udržuje své mínění a Pražáka uklidňuje, ale současně ví, že republika již bude vypadat jinak podle přání vítězů. Je tu také zachycena první Pražákova polemika s Gottwaldem o národnostní otázce. Pozoruhodné jsou pasáže hovorů s ministrem Kopeckým, v nichž Pražák žádá místo pro ČNR, ale je mu odpovězeno hrubě a arogantně. Vzpomínky na padlé v povstání již blednou před novým dělením moci: *„Z trzny se stával politický tábor lidu, kde příbuzní za padlé v černém byli odsunuti, zmizeli jako první část programu a ustoupili programu dalšímu, jen časovějšímu, objevily se tu tendence, jež se později hlasitěji a hlasitěji hlásily ke slovu a diktovaly domovu směnice zaujaté v Moskvě.“*

Pražák si také všímá tohoto dělení moci a nových nespravedlností. Líčení poválečné Prahy dokresluje pasáže o V. Zorinovi, budoucím spolu tvůrci února 1948.

Optimistickým, ale více již nostalgickým explicitem je líčení návratu prezidenta Edvarda Beneše na Hrad: je to však návrat již zastíněný vizí budoucích dnů a měsíců. Poslední partie paměti zachycují náznaky dalšího vývoje, úlohu SSSR, komunistů, nové diktatury a současně profesorovo nietzscheovské hrdé osamění, vědomí nelítostně plynoucího času, v němž již pro něho nebude místa.

Pražákovy paměti jako literární artefakt prezentují neschematický obraz tehdejší reality: i když mohou být místy nepřesné nebo zaujaté, jsou emotivním zrcadlením své doby a také nadčasovým poselstvím, individuálním sdělením o osudech lidí, jejich selháních i statečnosti, příběhem reálným, a tedy nutně deheroizujícím. Pozoruhodná je již postava autorského vypravěče. Tento typ politizujícího intelektuála vědomého si své povinnosti nová doba po roce 1945 nepřijala a likvidovala; v nových strukturách po roce 1948 a překvapivě i po roce 1989 se tento typ hrdého intelektuálního osamělce nevzdávajícího se svého programu ani tváří v tvář kariérovým výhledům nejen neobnovil, ale - zdá se - odešel navždy do nebytí.

Na závěr jsme si nechali jednu skvělou slovenskou edici, totiž bratislavské přednášky A. V. Isačenka.¹⁵ Její historii vypisují oba editoři v rusky psané předmluvě *Habent sua fata libelli*. Práce vynikajícího lingvisty s mezinárodním renomé A. V. Isačenka (1911-1978) o Gogolovi vznikla na konci 40. a na počátku 50. let 20. století: důvodem byla potřeba po politickém převratu roku 1948 vytvořit kurs ruské literatury. Isačenko tak učinil s brilancí jemu vlastní na příkladu Gogolově, jímž začíná nový kvalitativní vzestup ruské literatury. Právě na něm ukázal podstatné rysy ruského literárního vývoje obecně a označil je dobově závazným pojmem „realismus“. Lze se v podstatě ztotožnit s názorem editorů na Isačenkův „ezopský jazyk“ ve vztahu k tehdejší ideologickým normám (marxismus, adorace ruských revolučních demokratů, G. V. Plechanova apod.).

Rukopis přednáškového cyklu náhodně nalezený v katedrovém archívu, jenž je produktem studentského záznamu cyklu přednášek, si ovšem vyžadoval úpornou editorskou práci, jejíž zásady Eliáš a Kovačičová vysvětlují, včetně krácení textu (jazykovou korekturu provedly Tatiana Fominová a Oľga Kuželová, počítačové zpracování Katarína Margetinová). Za celou edici patří A. Eliášovi a O. Kovačičové dík; o to větší, oč objeveněji působí názory vyslovené Isačenkem anticipující řadu dnes jakoby nových koncepcí. Znovu se ukazuje, jak je scestná představa humanitních věd jako nezávazných, jako by stále znovu utvářených od „roku 0“; pokrok poznání se zde sice uskutečňuje jinak než v exaktních, přírodních nebo technických vědách, méně razantně, spíše povlovně, posuny důrazu a restrukturační, ale nelze jej ignorovat; jinak budeme neustále objevovat objevené a působit směšně.

Bratislavské období Isačenkova života a tvorby bylo neobyčejně bohaté, a to jak lingvisticky, tak literárněvědně. Jeho život se rozprostřel od Sankt-Petěrburgu (jeho rodištěm bylo právě toto město, nikoli uvedený Petrograd, neboť se zde narodil již roku 1911), přes Celovec (Klagenfurt), Vídeň, Paříž, Prahu, Lublaň, Bratislavu, Olomouc, Berlín, opět Prahu, Los Angeles a obloukem opět ke Klagenfurtu, kde umírá (1978).

Kdybychom měli charakterizovat Isačenkovu metodologii uplatněnou v tomto svazku, museli bychom ji označit za eklektickou, ale v podstatě vycházející z biograficko-psychologického základu doplněného textovou (filologickou a naratologickou) analýzou, místy připomínající metodu „close reading“. Brilantní je zejména jeho zdůvodnění výběru Gogolova

¹⁵ Александр Васильевич Исаченко: *Николай Васильевич Гоголь и проблемы русского реализма*. Katedra ruského jazyka a literatury Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave 2003. Vedecká redakcia: Anton Eliáš, Oľga Kovačičová, vedeckí recenzenti: Andrej Červeňák, Soňa Paštéková.

díla jako klíčového, uzlového, jako plochy, na níž se protínají všechny podstatné vývojové tendence. Řekl bych – trochu na rozdíl od editorů – že Isačenko není jen ten, kdo jaksi poťouchle „vpašovává“ do oficiálního pseudomarxistického konceptu zejména freudistické úvahy, ale spíše ten, jehož koncepce přesahuje úzké, expurgované pojetí vlastní stalinskému období (uvědomme si, že ve 20. letech 20. století se freudismus spojoval s marxismem - viz ruský vývoj, surrealismus aj.).

Klíčový je Isačenkův genetický postup, jakým vyložil Gogolovu souvislost s tvorbou vlastního otce a s dobovou ukrajinskou (maloruskou) literaturou; neopomíjí ani odíózní postavu Fadděje Bulgarina. Vynikajícím způsobem využívá sociologické metody, když líčí ekonomické postavení ruského literáta té doby (Puškin dostával za verš jeden zlatý); dodnes v zásadě oprávněným zůstává Isačenkův povzdech, že se málokdo zabývá genezí ruského románu a ukazuje na jeho „podivnost“ (s. 31) a anomálnost. Dobově až neskutečně odvážné je citátové zdůraznění Gogolovy adorace Itálie. Skvěle Isačenko zachytil srážku estetiky klasicismu a romantismu a ukázal tzv. Gogolův realismus jako průnik řady poetologických systémů. Mnohokrát využívána byla idea „vertepovitosti“ („loutkovitosti“ - viz ukrajinské lidové divadlo „vertep“) Gogolových postav. Gogolovo dílo je správně a přesně odvozováno z ukrajinské travestijní heroikomiky (viz I. Kotljarevskij a jeho *Aeneida*: o tom viz již klasickou knihu Karla Krejčího *Heroikomika v básnictví Slovanů*, Praha 1964).

Trs edic starých mistrů není podle našeho soudu jen pietním obratem, ale signálem něčeho skrytého, ponorného, vzhledem k budoucnosti snad i osudového.